

УДК 141.319.8

В. О. Полякова

аспірант кафедри філософії і основ загальногуманітарних знань
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ СТРУКТУРИ ПАМ'ЯТІ В ТРАКТАТІ АРИСТОТЕЛЯ «ПРО ПАМ'ЯТЬ І СПОГАД» (У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДИСКУСІЙ ПРО «ПРОСТОРИ ПАМ'ЯТІ»)

У книзі «Дві метафори пам'яті» сучасний філософ, автор низки досліджень із memory studies Є. Малишкін пропонує уявити можливість складання списку всього, що зберігає пам'ять. Затишне місце та нескінченний запас часу не допоможуть зробити цю справу: «Навіть якщо припустити, що цей список має закінчення, його складання забере достатньо довго часу для того, щоб той, хто пише, зміг помістити в нього спогад про те, як було записано перший пункт переліку» [7, с. 144]. Безмежність, візуальні метафори, тілесні нецілісні образи – усе це є спробою висловити зустріч із пам'яттю. Численні роботи, що присвячені цій проблемі, лише висвітлюють межі невизначеного. Таке поняття, як «простір пам'яті», що не є новим для гуманітарного знання та зустрічається майже усюди (від наукової літератури до буденного життя), тільки в останньому не потребує пояснення. Саме в його уявній зрозумілості та очевидності значень криється опір чіткому окресленню. А. Киридон зазначає, що це словосполучення «поки не набуло усталеного змісту та потрібної для повноцінного наукового функціонування термінологічної оперативності» [6, с. 203].

Таким чином, слід зазначити, що в сучасному соціогуманітарному знанні гостро відчувається необхідність розвідок, спрямованих на формування термінологічного апарату та вироблення чітких визначень у мові, якою говорять про пам'ять. Цим обумовлена актуальність нашого звернення до філософського спадку Стагірита саме в контексті дискусій про простори пам'яті та спогадів.

Пам'ять є неосяжною, так само майже неможливо зробити повний перелік авторів, які звертались до цієї теми. Наведемо лише деякі сучасні базові роботи, на яких ґрунтується ця стаття: «Пам'ять, історія, забуття» П. Рікера, праці Я. Ассман та А. Ассман, статті А. Киридон, Є. Малишкіна, Н. Брагіної [9; 3; 4; 6; 7; 5]. Однак підкреслимо, що методологічні основи дослідження проблеми пам'яті як особливого простору було закладено Аристотелем. Таким чином, сучасні розвідки неможливі без врахування принципових положень: нетотожності спогаду та пам'яті, методів запам'ятовування, взаємозв'язку пам'яті, образу, уяви. Це спонукає нас здійснити спробу цій статті акцентувати увагу на таких ключових аспектах, про які говорить Аристотель у малих природничо-наукових трактатах або «Parva Naturalia», які в цілому охоплюють тему здатностей, що властиві для душі живої істоти. Зауважимо, що твір «Про пам'ять і спогад» («De memoria et reminiscencia») існує в декількох варіантах перекладу, що належать О. Гаврюшкіній та В. Іванову, С. Месяць Е. Алимовій. І саме на переклад С. Месяць ми будемо орієнтуватись у нашій статті [1]. Окремо потрібно сказати, що на сьогодні досі не існує перекладу роботи українською мовою, що викликає суттєві труднощі, пов'язані з пошуком відповідних термінів. Для вирішення цієї проблеми ми звертаємось також і до статті І. Листопад «Термінологія Аристотеля українською мовою з огляду на латинський спадок. Прологомени до перекладу «Категорій» [11].

На основі аналізу зазначеного корпусу літератури, коментарів до тексту «Про пам'ять і спогад» ми намагаємось наблизитись до організації певної смислової мапи, необхідної для подальших досліджень. Ми спробуємо виявити принципово важливі базові характеристики пам'яті, які ми знаходимо в трактаті, та їх зв'язок із просторовою проблематикою. Саме таку мету ми ставимо перед собою в цій статті.

Сучасність, у якій стала буденною звичкою фіксація найменших дій, місць та речей теперішнього, що постійно стає минулим, досить близька до спроби перелічити все, про що пам'ятаєш. Це часто є лише процесом заради процесу, адже є збереженням не того, що намагаються запам'ятати, а того, що забудеться. Численні фотографії, відео, тексти створюються для забуття більше, ніж для пригадування. Чи робиться взагалі весь масив особистих щоденників та зображень для звернення? Чи їх автори припускають можливість одного дня переглянути весь цей величезний набір документів? Водночас цей процес є захищеним від забуття стандартизованою дією, звичкою до відкриття чергової сторінки в Інтернеті, розміщення чергової фотографії або звернення до файлу на комп'ютері, який А. Ассман називає «симулятивною автономною пам'яттю» [3, с. 25]. Мережа є простором – безкінечним архівом власних спогадів. І так людина винайшла технічні засоби для збереження скарбів власної пам'яті, розширенні до безкінечності.

Чи справедливим є застосування терміну «простір» щодо зазначених архівів і пам'яті взагалі? Ми спробуємо зрозуміти це в нашій роботі. І почати слід зосередившись на питанні, що саме має шанс бути відібраним і зберігатися людиною на випадок, коли настане час спогадів, та чому процес звернення до власної або сімейної скарбниці предметів, що нагадують події з минулого (фотографій, альбомів, речей, нотаток тощо) не є емоційно нейтральним. Відмітимо, це майже завжди супроводжується особливим станом душі – почуттям ностальгії, що викликає радість. При чому це емоційне забарвлення з'являється незалежно від природи першого поштовху до пригадування. Спогади можуть з'являються мимоволі, спричинені зовнішніми стимулами або викликатися цілком свідомо. Крім того, така радість зустрічі з минулим дуже чітко висвітлює принципову різницю між поняттями спогад і пам'ять. Адже незалежно від того, що фактично зберігається в пам'яті, або яким минуло було в реальності, під час звернення воно отримує вигляд «старих добрих часів».

На підґрунті низки експериментів канадський вчений Т. Енсонс [12] у дослідженні «On Misattributing Good Remembering to a Happy Past: An Investigation into the Cognitive Roots of Nostalgia» (2006 р.) пропонує таке пояснення цієї тенденції. Пригадувати – це розшукувати або отримати щось, що вже здавалось загубленим. Отже, радість викликає саме успішний результат цієї діяльності. Автор навіть вдається до порівняння загадки та згадки – знайти рішення так само приємно, як і пригадати. Це приносить позитивні емоції, але в якій мірі повідомляє про те, що вміщує в собі пам'ять, і чим вона є насправді?

Говорячи про пам'ять, вдаються до метафоричних словосполучень, зображуючи подвійність значень, що криються в її сприйнятті. Вона є фіксуючою поверхнею, на якій залишаються відбитки, закарбовується, візається. Лише нагадаємо приклади таких порівнянь, що наводить А. Ассман: чарівний нотатник, дошка, палімпсест. Водночас пам'ять постає трьохвимірним простором: сховищем, горіщем, будинками, ландшафтами; у ньому зберігаються фрази й образи. Цей простір здатний до їх репродукції: з пам'яті виринає, оживає, постає.

Процес пошуку спогадів і є зверненням до цього простору, напруженням пам'яті; щоб згадати її треба поворушити. Якщо пам'ять – це архітектурна споруда, то при-

гадування знаходить своє відображення в порівняннях з археологічними розкопками (З. Фройд), де палаци та рештки минулого є скритими від очей; і саме ця любов і радість із присмаком гістечка «Мадлен» відчуває М. Пруст.

Мова допомагає відчуті цю різницю: щось залишають не «на пам'ять», але «на згадку». Отже, пам'ятати та пригадувати не є тотожними поняттями, і першим, хто чітко їх розмежовує, є Арістотель. Уже в початкових рядках трактату «Про пам'ять і спогад» вказується, що володіти доброю пам'яттю не є тим самим, що пригадувати: «Действительно, не одни и те же суть помнящие и припоминающие» [1, с. 10]. Адже спогад має справу із забутим, з тим що здавалось загубленим. Спогади викликають, вони є тим, що з'являється лише вказуючи на зміст простору пам'яті, що охоплює все живе.

Одна з властивостей будь-якої живої істоти – це те, що вона є відкритою системою, яка може існувати лише за умови постійного обміну з оточуючим середовищем. Отже, за Арістотелем і пам'ять притаманна всьому живому, але можлива лише там, де живе є «відкритим» для відчуття трьох вимірів часу та сприймає його неоднорідним. Різні його модуси пізнаються не лише почуттями, що отримуються з актуального теперішнього. Передбаченнями та очікуваннями осягають майбутнє, а пам'ять завжди «про минуле» [1, с. 15]. Вона не передбачає дії, а є володінням знаннями або відчуттями про те, що вже було сприйняте органами почуттів, або розумом. Це здатність відслідковувати як реальність, що є наявною, так і її минулість. Запам'ятовуючи, покладають у серці. Як указано в трактаті, пам'ятати – це ніби говорити в душі, що про це «вже раніше чув, відчував або міркував» [1, с. 25]. До душі, що відчуває, відносяться й уява, за допомогою якої її відбувається збагачення пам'яті новими внесками. Арістотель називає уяву органом загального почуття, у якому сходяться відомості про якості оточуючих предметів і в якому виникає цілісний та узагальнений образ речі – уявлення. Саме воно здатне залишатись у душі й після того, як ззовні припиняється вплив на органи почуття. Пам'ять зберігає абстрактні речі поруч з усім, що сприйняте почуттями. Коментуючи трактат «Про пам'ять і спогад», Є. Малишкін вказує, що можливість пригадувати обумовлена вміщенням «ключа до розуміння спогадів» [7, с. 23] у кожній одиниці збереження.

Пам'ять сприймається настільки неосяжним простором, що майже збігається з життям як таким. Згадаємо ще раз роман «У пошуках утраченого часу», зокрема такі слова: «Я перестав почувати себе пересічністю, нікчемою, простим смертним» [8, с. 38], адже людина проводить життя, досягаючи меж, заданих парою антонімів – забута та безсмертна. І лише єдина здатна до спогадів, які не є відновленням у пам'яті, ні її набуттям, а активною дією, що повертає минуле знання або почуття.

Вулиці міста, власні автобіографічні записи, звук або ковток чаю за будь-яких умов здатні повернути те, що здавалось забутим. Арістотель пояснює пробудження спогадів, застосовуючи посилення на просторові терміни: «Появляються же припоминання оттого, что одно движение естественным образом следует за другим» [1, с. 10]. І це відбувається не безсистемно, а тісно пов'язано з місцями та предметами. За допомогою асоціацій легше переходити від одного до іншого. Це стає можливим завдяки схожості руху під час сприйняття наявних речей із тим, що вже зберігається в душі як рух-спогади. Така схожість зумовлена або їх цілісністю, або одночасним перебігом, і саме цей резонанс піднімає спогади з глибин пам'яті. Отже, повернення минулих знань або почуттів потребує не тільки дії людини, а і якоїсь точки в теперішньому, від якої можна відштовхнутись та почати подорож у минуле: «Вот почему, отыскивая следующее воспоминание, мы мысленно отталкиваемся или от настоящего момента, или от како-

го-то другого, а также от сходства, противоположности или близости (воспоминаний)» [1, с. 5]. Допомагає полегшенню запам'ятовування технічна процедура зі зведення складного процесу до простих послідовних операцій, у результаті якої буде отримано достатньо короткий асоціативний ряд, оскільки «и хорошо запоминается то, что расположено в определенном порядке, как знания» [1, с. 5].

За Арістотелем вольове зусилля, умовиводи та спогади, що являють собою знаходження образів, є виключно людською здатністю. Образи, збережені в органі загального почуття, є відбитками речей і мають двоїсту природу. Це завжди знак або слід. Сліди в термінах філософа (фантасма, або theorema), що розглядаються як такі, відрізняються від (eikon, mnemoneuma) знаків, що не зупиняють погляд на своїй поверхні, а є пам'яткою, відсилаючи до іншого. На сторінках трактату ми зустрічаємо таке визначення пам'яті й спогаду: «Итак, что есть память и воспоминание, сказано – это свойство представления, взятого как изображение того, о чем представление; и сказано, какой части нас самих она принадлежит – первому воспринимающему и тому, чем мы ощущаем время – це володіння образом, як зображенням того, образом чого він є» [1, с. 15].

Отже, можна зробити висновок, що майже від самого початку філософських досліджень проблематики пам'яті її розуміння не уникає мови про неї як простору. А. Ассман зауважує: «Від часів античної мнемотехніки, тобто вчення, яке замінило вочевидь ненадійну природну пам'ять її надійним штучним аналогом, між пам'яттю і простором існує нерозривний зв'язок» [3, с. 167]. Вказівку на такий зв'язок ми знаходимо в трактаті «Про пам'ять і спогад». Зазначимо лише окремі, але принципово важливі для розуміння такого зв'язку характеристики пам'яті:

– Пам'ять, що є пасивним володінням знанням або відчуттям про минуле, притаманна всьому живому, що володіє відчуттям часу. Просторові метафори пам'яті обумовлені сприйняттям її як особливого «місця», призначеного для збереження нескінченної кількості образів. Її внутрішня структура є настільки складною, що вимагає винайдення певної системи для отримання конкретної «одиної зберігання». При цьому кожен образ уже містить у собі ключ для спогадів.

– Антропологічний вимір спогадів проступає в їх виключній належності до людини. Вони принципово відрізняються від пам'яті та є активною роботою з її змістом, пошуками в просторі. Водночас зображення процесу пригадування потребує застосування просторових порівнянь. Свідоме наповнення сховища пам'яті та робота з відшукування необхідного потребує зв'язку з місцями, предметами. Необхідним є виявлення точки, від якої можна розпочати пошуки за допомогою асоціацій.

– Так само й зрозуміти характер образів, що зберігає пам'ять, стає можливим, звертаючись до аналогій із речами. Точніше з тими з них, що мають особливу природу. Образ (відбиток) так само як малюнок є одночасно річчю – об'єктом уявлення та знаком, посиленням на те, що на ньому зображено. Така подвійність значень є помітною лише для погляду людини.

– Пам'ять не тотожна спогадам. Вона є місцем збереження, а не активним поверненням минулих знань і почуттів: «Когда же он возвращает себе прежнее знание или ощущение, или что-то еще, состоянием чего мы назвали память, то это и есть припоминание названного. А вслед за (при)поминанием случается следовать и памяти» [1, с. 5].

Нагадаємо, що Я. Ассман вказує на значну роль предметної пам'яті, адже за допомогою речей людина бачить власне відображення, вони «нагадують їй про саму себе, про її минуле, про її предків і т. д.» [4, с. 20]. Ми можемо припустити, що в такому випадку немає принципової різниці під час аналізу речей, що є пам'ятками: чи вони є матеріальними, чи такими, що створені за допомогою

сучасних технологій і є частиною «автономної пам'яті» (А. Ассман).

Таким чином, для подальших філософсько-антропологічних досліджень проблеми пам'яті як простору потрібно враховувати саме філософський спадок Арістотеля, оскільки саме в нього ми вперше зустрічаємо, як вказує Є. Малишкін, розуміння пам'яті як контейнера [7, с. 63] або усвідомлено облаштованого простору. Це особливо актуально в контексті розгляду такого простору, як наповненого не лише для утилітарних потреб, а насамперед заради створення ціннісного для особистості «приватного архіву».

Література

1. Аристотель. О памяти и припоминании / Аристотель; перевод и примечания С. Месяц // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 161–169.
2. Аристотель. Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти / Аристотель; пер. на рус. Е.В. Алымовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2004. – 183 с.
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / А. Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
4. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
5. Брагина Н. Память в языке и культуре / Н. Брагина. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 520 с.
6. Киридон А. Простір пам'яті: інструменталізація поняття / А. Киридон // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць / редкол. Ю. Алексієв, М. Алексієв, М. Алексієв та ін. – Вип. 12. – Тернопіль: ТНПУ, 2013. – С. 203–208
7. Малышкин Е. Две метафоры памяти / Е. Малышкин. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2011. – 246 с.
8. Пруст М. У пошуках утраченого часу // Пруст М. Твори: у 7 т. / М. Пруст; пер. з франц. А. Перепада. – К.: Юніверс, 1997. – Т. 1: На Сваннову сторону: роман. – 1997. – 368 с.
9. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр; пер. с франц. И. Блауберг. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
10. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
11. Листопад І. Пролегомени до перекладу «Категорій». Український переклад з огляду на латинський спадок / І. Листопад // Філософська думка. – 2011. – № 2. – С. 93–105. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Conference/Philos_dumka/2011/2-2011.pdf.
12. Leboe Jason P. On misattributing good remembering to a happy past: an investigation into the cognitive roots of nostalgia / P. Leboe Jason, L. Ansons Tamara // Emotion. – Vol 6 (4). – 2006. – P. 596–610. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-personal.umich.edu/~tlansons/Tamara_L_Ansons/Tamara_L_Ansons.html

Анотація

Полякова В. О. Ключові аспекти структури пам'яті в трактаті Арістотеля «Про пам'ять і спогад» (в контексті сучасних дискусій про «простори пам'яті»). – Стаття.

У статті проаналізовано ключові аспекти структури пам'яті, про які йде мова в трактаті Арістотеля «Про пам'ять і спогад». Необхідність розуміння нетотожності «пам'яті» та «спогадів» спонукає звернутись до філософського спадку Стагірита, який є першим, хто чітко відокремлює зазначені поняття, приділяючи увагу таким положенням. Пам'ять є пасивним володінням знанням або відчуттям про мину-

ле та сприймається особливим «місцем», призначеним для збереження нескінченної кількості образів. Її внутрішня структура є складною й вимагає винайдення певної системи для отримання конкретної «одиниці зберігання». Спогади є активною роботою з її змістом та виступають суто людською здатністю. Процес пригадування та свідоме наповнення пам'яті також викликають просторові асоціації, оскільки потребують зв'язку з місцями, предметами. Наведені в цій статті принципи положення взаємозв'язку між пам'яттю й спогадами та місцями й образами є необхідними для подальших досліджень проблеми пам'яті, у тому числі й у контексті актуальної потреби у виробленні сталого змісту терміну «простори пам'яті».

Ключові слова: пам'ять, простори пам'яті, простір, спогади, образ.

Анотація

Полякова В. О. Ключевые аспекты структуры памяти в трактате Аристотеля «О памяти и припоминании» (в контексте современных дискуссий о «пространствах памяти»). – Статья.

В статье проанализированы ключевые аспекты структуры памяти на основе трактата Аристотеля «О памяти и припоминании». Необходимость прояснения не тождественности «памяти» и «припоминания» обуславливает обращение к философскому наследию Стагирита, который первым разделяет указанные понятия, уделяя внимание следующим положениям. Память является пассивным владением знанием или ощущением о прошлом и воспринимается особенным «местом» сохранения неограниченного количества образов. Ее внутренняя структура сложна и требует изобретения определенной системы для поиска каждой «единицы хранения». Припоминание является активной работой с ее содержимым и характерным исключением для человека. Процесс припоминания также вызывает пространственные ассоциации, что обусловлено необходимостью во взаимосвязи мест и предметов. Приводимые в данной статье принципиальные положения взаимосвязи памяти и припоминания, предметов, образов являются важными для последующих исследований проблемы памяти, в том числе и в контексте актуальной потребности в формировании устойчивого термина «пространства памяти».

Ключевые слова: память, пространства памяти, пространство, припоминание, образ.

Summary

Polyakova V. O. The Key aspects of the Memory Structure in Tractate “On Memory and Recollection” by Aristotle (in the context of modern discussion of “the spaces of memory”). – Article.

In this article we analyzed the key aspects of the memory structure in tractate “On Memory and Recollection” by Aristotle. The need to understand the difference between “memory” and “recollection” encourages us to observe the philosophical heritage of Stagirite, who was the first, separated these concepts. We pay attention to the following: Memory is a passive possession of the knowledge or a sense and perceived as a special “place” to save an infinite number of content. Its internal structure is complex and requires the invention of a system to access a “storage unit”. Recollection is an active operation with its content and entirely human ability. The process of recollection cause spatial association as it is requiring connection with places and objects. The fundamental provisions of the relationship between memory and recollection and places, images and objects, underlined in this article, are necessary for ongoing examinations in the memory studies. It is particularly important in the context of nowadays requirement to clarify the term “space of memory”.

Key words: memory, spaces of memory, space, image, recollection.